

Traducerea și adaptarea definițiilor lexicografice în *Lexiconul slavo-român* din ms. rom. 3473[†]

Dinu Moscal^{1*}, Ana-Maria Gînsac²

¹Institutul de Filologie Română „A. Philippide”, Str. Th. Codrescu 2, 700481 Iași, România

²Institutul de Cercetări Interdisciplinare, Departamentul de Științe Socio-Umane, Universitatea „Alexandru Ioan Cuza”, Str. Al. Lăpușneanu 26, 700057 Iași, România

Despre articol

Istoric:

Primit 27 iunie 2022

Acceptat 4 iulie 2022

Publicat 26 septembrie 2022

Cuvinte-cheie:

lexicografie veche
lexicoane slavo-române
ms. rom. 3473 B.A.R.
traducere
definiții lexicografice
semantică istorică

Rezumat

Lexiconul slavo-român păstrat în ms. 3473 (Biblioteca Academiei Române), din a doua parte a secolului al XVII-lea, face parte din grupul de șase lexicoane slavo-române prelucrate după *Lexiconul slavo-rutean* al lui Pamvo Berînda (Kiev, 1627). Descinzînd probabil dintr-o traducere comună, pierdută, aceste lexicoane au fost studiate mai ales din perspectiva relațiilor dintre ele. Studiul de față vizează particularități ale abordării lexicografice în lexiconul amintit: soluții adoptate de traducătorul român în raport cu sursa și determinantele lor culturale, criteriile aplicate în stabilirea definițiilor în limba română, evoluția semantică a unor termeni în limba română. Exemplele discutate arată faptul că definițiile sînt cel mai adesea fie simplificate, fie, mai rar, amplificate. Deși explicațiile suplimentare vizează mai ales termeni culturali și neologici care presupun dificultăți de definire, tehnica definirii variază. Definițiile specifice unui lexicon bilingv alternează cu cele tipice dicționarelor monolingve, ceea ce poate fi explicat atît prin modelul urmat, cît și prin intervenția traducătorului sau/ și a copistului.

1. Introducere

Primele lexicoane slavo-române¹ datează din secolul al XVII-lea și sînt adaptări² după o sursă-model, *Lexiconul slavo-rutean* tipărit de Pamvo Berînda la Kiev, în 1627 (Ber.)³. Crețu (1900) le descrie pe scurt în studiul introductiv la ediția *Lexiconului lui Mardarie* (1649), singurul dintre cele șase editat integral. Între aceste lexicoane, care descind cel mai probabil dintr-o versiune comună, există relații evidente⁴. Studiile pe marginea lor s-au concentrat mai ales pe descrierea individuală a fiecărui lexicon și pe analiza comparativă a unor eșantioane de mici dimensiuni, care au încercat să stabilească relațiile dintre lexicoane pe baza analizei statistice a asemănărilor și diferențelor la nivel de intrare și definiție: Pet. (Bogdan, 1891), Mosc. (Ciobanu, 1914), Staicu (Strungaru, 1966), fragmentul „Cipariu” (Mihăilă, 1972), relația dintre lexicoane (Gînsac & Ungureanu, 2018; Ungureanu & Gînsac, 2019; Felea, 2021) și scopul compilării lor

[†]Această lucrare a fost realizată cu sprijinul unui grant acordat de Ministerul Cercetării, Inovării și Digitalizării, CNCS/CCCDI – UEFISCDI, numărul proiectului: PN-III-1.1-TE-2019-0517, în cadrul PNCDI III.

*Adresă de corespondență: dinu.moscal@gmail.com.

¹Este vorba despre șase lexicoane manuscrise, care se află în curs de editare în cadrul proiectului *eRomLex*: „Primele lexicoane bilingve românești (secolul al XVII-lea). Corpus digital adnotat și aliniat”. Cu privire la stadiul editării lor, vezi Gînsac (2021).

²Termenul evidențiază faptul că lexicoanele nu sînt simple traduceri, materialul sursei fiind prelucrat prin reducere sau augmentare (Gînsac & Ungureanu, 2018, p. 845).

³Lexiconul lui Berînda este prima lucrare lexicografică de amploare din spațiul est-slav (Leeming, 1973, p. 182) și cea mai importantă din secolele al XVI-lea și al XVII-lea (Rozumnyj, 1968, p. III); inventarul lexical cuprinde cca 7000 de intrări dispuse în două părți: lexiconul propriu-zis și un glosar de nume proprii și termeni majoritar de origine ebraică, greacă (ortografiati uneori cu caractere grecești) și latină de origine biblică și din cultura greco-romană. În elaborarea lexiconului Berînda a folosit diverse surse, între care *Biblia de la Ostrog* (1581), biblii latinești și poliglote, cărți de predici și diverse glosare din epocă (*ibidem*, p. 1 et seq.).

⁴Vezi Gînsac & Ungureanu (2018, p. 850–853), care sintetizează literatura de specialitate.

(Chivu, 2021, p. 4). Fiind aprofundată mai ales problema relațiilor dintre aceste lexicoane, s-a acordat mai puțină atenție modului compilării lor în raport cu sursa-model. În privința raportului cu aceasta, dincolo de similitudini, există și diferențe. În ansamblu, definițiile sînt simplificate în raport cu modelul prelucrat, dar sînt și cazuri în care sînt amplificate, adaosurile fiind comune mai multor lexicoane sau, rareori, specifice unuia dintre ele. Soluțiile de echivalare a cuvintelor slavonești și definițiile adoptate oferă informații lingvistice și culturale inedite. Pe baza inventarului lexical din lexiconul slavo-român cuprins în ms. rom. nr. 3473 B.A.R. (f. 1–369), ne propunem să discutăm aspecte legate de modul în care sînt prelucrate definițiile lexicografice în raport cu sursa și cu percepția culturală a vremii.

Ms. 3473 de la Biblioteca Academiei Române⁵ a fost descris de Crețu (1900, p. 40–46), care a inventariat filele lipsă (lipsește litera a), observînd că la f. 189^v este notată pe margine, cu caractere arabe (mai puțin cifra miilor, scrisă în chirilică), cifra 1672. Ștrempele (1987, p. 138) a inventariat alte două însemnări, care ar indica, potrivit acestuia, persoana copistului și data copierii textului: „Pisah az Mihaiu <Am scris eu, Mihai>” (f. 17^v) și „Să să știe că acest Lexion iaste al popei Efthemie. Și l-am scris eu, Mihai, vă dni <în zilele lui> Io Gligorie Ghica voevoda. Leat 7181 <1673>” (f. 346^v).

Nu toate intrările din ms. 3473 apar în inventarul din Ber. Crețu (1900, p. 36–37), reluat de Seche (1966, p. 8), îl compară cu Staicu și concluzionează că acestea pot fi sau copii simplificate și modificate ale aceleiași redacții, sau prelucrări independente ale aceleiași surse. Reluînd discuția, Strungaru (1966, p. 151) consideră că ms. 3473 este o „reproducere fidelă a manuscrisului întocmit de Staicu”, ca și lexiconul din ms. 1348 (*idem*, p. 153). Mihăilă (1972, p. 313) este de părere că ms. 3473 și Mosc. reprezintă o versiune unică, apropiată de cea din ms. 1348 (*idem*, p. 322): fie ms. 3473 a fost copiat după Mosc., fie acestea sînt copii după o sursă unică, care nu s-a păstrat.

2. Tratamentul definițiilor lexicografice

Lexiconul slavo-român cuprins în ms. 3473 nu reprezintă o simplă traducere a sursei sale, deși o urmează îndeaproape. Este o prelucrare a acesteia, întrucît o modifică prin simplificarea materialului sau amplificarea lui cu interpretări particulare. Intrările noi nu sînt întotdeauna cuvinte noi față de Ber., ci elemente ale unor paradigme verbale (forme de prezent, viitor, trecut sau imperfect) sau nominale (forme de plural și de genul feminin). Acestea sînt integrate atît în corpul dicționarului prelucrat după sursă, cît și separat, în partea finală a secțiunii fiecărei litere. Paradigmele, îndeosebi cele verbale, constituie un argument pentru folosirea lexiconului ca manual pentru deprinderea limbii slavone, funcția lor fiind similară celei din secțiunile introductive ale dicționarelor moderne bilingve și monolingve, care conțin paradigme flexionare, explicații ale termenilor lexicografici utilizați și informații gramaticale sau de istorie a limbii. Acestor completări, care țin de sistemul limbii, li se adaugă la nivelul definițiilor intervenții ale traducătorului și/sau ale copistului care țin de intuiția lingvistică, cunoștințele lingvistice, cultura și mentalitatea acestuia. Aceste caracteristici situează lexiconul între un dicționar bilingv și unul monolingv.

2.1. Încadrarea în sistemul limbii

Primele indicații pe care le oferă un dicționar modern imediat după cuvîntul-titlu privesc poziția cuvintelor în sistemul limbii: categoria (și subcategoria) gramaticală, formele gramaticale, nivelul de limbă (Bidu-Vrănceanu, 1986, p. 113). Informații similare apar și în vechile lexicoane, însă într-o dispunere diferită. Inventarul lexical din Ber. conține atît formele uzuale ale cuvintelor-titlu, cît și, uneori, forme gramaticale ale acestora. Ms. 3473 le preia (1) și le completează deseori cu forme noi, rezultînd paradigme mai mult sau mai puțin extinse; de exemplu (2), formelor de singular și de plural ВДѠВЬ și ВДѠВЬ (cf. Ber. 19) li se adaugă forma de singular feminin ВДѠВА:

- (1) ПОЛѠ – cîmpu
ПОЛА – cîmpii (219^v);

⁵Înainte de prima filă, nota: „Primit de la Direcțiunea Muzeului Național de Antichități cu adresa nr. 241, din 4 novem. 1909”. Textul este scris îngrijit, cu cerneală neagră, iar inițialele cuvintelor sînt scrise pe alocuri cu roșu.

- (2) ВДѠВЬ – om văduv
 ВДѠВЬ – vădui mulți
 ВДѠВА – văduo (19^v).

Dublarea informației pentru plural prin adjectivul *mulți* (2–4) apare cu o frecvență mai ridicată pentru marcarea pluralului persoanei a III-a singular a timpului prezent. Se poate remarca specificarea singularului prin actualizarea raportului de afinitate semantică (4, al treilea exemplu).

- (3) БОТѠЮ – mă îngraș
 БОТѠЕТЬ – să îngraș[ă]
 БОТѠЮ – să îngraș[ă] mulți (10^v);
 (4) ВѠЮ – urlu
 ВѠЮ – urlă mulți
 ВѠЕ – urlă cîine (42^v).

Pronumele personal (în poziție postverbală) este o marcă frecventă pentru indicarea persoanei și numărului formelor din paradigmele verbale:

- (5) РЫДѠНІЕ (cf. *Ver.* 211) – plîngere
 РЫДѠЮТЬ – plîngu ei
 РЫДѠМО – să plîngem
 РЫДѠЙ – plînge
 РЫДѠ – am plînsu (233^v);
 (6) ОСТРЮ – ascuț eu
 ОСТРИ – ascute el
 ОСТРА – ascuț ei (179^r).

Genul feminin al pronumelor este marcat uneori printr-un cuvînt care desemnează persoana de sex feminin (7), tehnică care nu se repetă în cazul pronumelor de genul masculin (8):

- (7) Ю: ЮЖЕ – care muiare (337^v)
 ѠНА – ea, muiare (177^v);
 (8) ѠНЕ – el (177^r)
 ѠНѠСИЦА – cutarele
 ѠНЫЙ – acela (177^v).

În ceea ce privește nivelul de limbă, această informație apare în două cazuri: originea unui împrumut (9) și specificarea limbii pentru un cuvînt-titlu dintr-o altă limbă decît slavona (10), într-un mod similar cu cel dintr-un dicționar modern:

- (9) ѠССѠПЬ – iaste o iarbă de să chiamă așa jidoveaște (342^v);
 (10) СІЛВА – lat. pădure (265^v).

2.2. Raportul cu sursa prelucrată

Un dicționar bilingv se caracterizează prin echivalarea cuvintelor-titlu într-o a doua limbă printr-un termen corespondent. Fiind traduceri, lexicoanele slavo-române din secolul al XVII-lea urmează sursa, care îmbină deseori echivalarea propriu-zisă cu o definiție sau chiar cu o ilustrare a conceptului sau obiectului desemnat. Uneori, echivalarea propriu-zisă este omisă în favoarea unei definiții, care poate cuprinde și exemplificări. *Ms.* 3473 prelucrează aceste informații din sursă, pe care le simplifică sau le completează:

- (11) *мърта или мърсія* – iaste un lemn de să chiamă așa, care lemnu mirosește foarte frumos și face poame dulci, și den poamele lui fac și vin (148^v);
- (12) *оловинă* – fiecă băitură să chiamă așa alegîndu numai vinul; beare sau olovină (177^r);
- (13) *Финиѣтъ* – finicul; iaste și o pasăre de să chiamă așa și să află în Țara Hărăpească, aproape de Indee, și petreace în chedri Livanului, nemîncîndu nimic, nici bîndu, numai ci iaste viu cu d[u]h; și deaca trec 500 de ani, merge în Iliopolie, și acolò la sf[î]ntul jirtăvnic arde sîngur; și după aceea din cenușă iară să va face, și peste 500 de ani iară să înnoiaște într-acest chip (299^v).

Definiția din exemplul (11) conține un detaliu suplimentar față de *Ber.* (437): „lemnul mirosește foarte frumos”. În exemplul (12) este tradusă mai întîi prima parte a definiției, care corespunde celei din *Ber.* (150), apoi cuvîntul-titlu slavonesc este reluat sub formă de împrumut, *olovină*. În ultimul exemplu, definiția o transpune parțial în română pe cea din *Ber.* (468). Primul sens este echivalat prin „finic”, deosebit de definiția foarte exactă din *Ber.* („copac de curmal și poama lui sau palmierul și fructul lui; are culoarea roșiatică, sîngerie, brună sau vișinie”), urmată de al doilea sens („parte a Siriei unde se află Sidonul și Tyrul”) și de definiția pentru sensul ‘pasăre’, tradusă în lexiconul românesc. Acesta din urmă adaugă și informația: „așa scrie Sf. Epifanie; vezi și *орѣлъ*⁶”. Echivalarea lui *Финиѣтъ* este importantă, întrucît arată o adaptare formală diferită a cuvîntului gr. *φοῖνξ* (*Bailly, s.v.*) pentru cele două sensuri ale sale: *finic* ‘copac’, cf. *fenix* ‘pasăre’ (*DLR, s.v.*). Pentru cel de-al doilea sens lexiconul nu indică împrumutul, ci numai definiția, la fel ca în cazul termenului *mandragoră* (14), care nu este folosit pentru echivalarea termenului slavonesc, deși este atestat în epocă (1581, *PO* 119/4); în locul unui echivalent pentru slv. *покрымь* (‘lat. *margo panni*’, *Mikl. s.v. покрѡмь*) din definiția lui Berînda este descris obiectul:

- (14) *мандрагѡра* – iaste un fel de pomi de să chiamă așa (146^v).

Într-un lexicon bilingv predomină echivalarea prin cuvîntul corespondent din limba B sau prin sinonime⁷. În cazul lexicului specializat, care desemnează realități mai puțin comune, culturale, *ms. 3473* prelucrează sursa în diferite moduri (15). *Ber.* oferă echivalenți în limbile greacă, cehă, polonă și croată pentru *маргаріта* (433), o definiție detaliată pentru *смърна* (456) și aproximativ aceeași echivalare pentru *сѡкомѡрътъ* „smochin neroditor” (459).

- (15) *маргаріта* – mărgăritar (146^v)
смърна – smirnă (266^v; cf. *Ber.* 456)
сѡкомѡ – zmochinul sălbatec (268^v).

Unii termeni slavonești (16) aveau în limba română un echivalent împrumutat cu același sens. Echivalarea lor nu se face însă prin termenul românesc corespondent, ci prin definiția din sursă sau printr-o traducere:

- (16) *митрополиѣ* – mai mare peste episcopi (148^r)
октѡиѣ – carte cu *opt* glasuri (178^r)
мѡчениѣ – carele au rădat munci pentru H[risto]s, mucenicul (144^v).

Definiția termenului *митрополиѣ* este tradusă din *Ber.* (436), cea pentru *октѡиѣ* fiind traducerea literală a primului termen dintre cei trei pe care îi conține sursa (*Ber.* 440), adică *осмогласникъ*, aflat în uz în mediul bisericesc al vremii; *DLR* îl atestă în 1682–1686, la Dosoftei, în *Viețile Sfinților*, și la 1700, ca sinonim pentru *octoih*: „Octoih, ce să zice osmoglasnicul, care acum întîiu s-au tipărit”. Echivalentul românesc apare foarte rar și de regulă după definiția preluată din sursă (vezi *мѡчениѣ*).

⁶Cuvînt echivalat în *ms. 3473* prin „vîltur” (177^v).

⁷Glosarea prin sinonime este și una dintre metodele de bază utilizate în definițiile din orice tip de dicționar. Pentru modurile diferite de utilizare a acestei metode, vezi *Forăscu* (1986).

Preferința pentru echivalarea prin definiție, și nu prin termenul corespondent care exista în limbă, face ca tratamentul acestor intrări să fie similar celui din dicționarele monolingve. Această tehnică este fără îndoială influențată și de modelul prelucrat, care conține, cu variații de la un caz la altul, echivalări și definiții concise.

Nu numai cuvintele culturale, ci și cele din vocabularul comun sunt echivalate prin definiții specifice dicționarelor monolingve. Este cazul mai multor situații (17) în care echivalentul românesc este un substantiv derivat cu sufix de agent:

- (17) **ризошвѣцъ** – cosător de haîne, croitor (231^v; **Ber.** 209 **кравѣцъ**)
сапожникъ и сапогшвѣ – cizmariu, cusător de cizme (239^r; **Ber.** 214 **сапожникъ = чоботаръ**)
прирѣготворѣ – făcător de plăcinte (222^v; **Ber.** –)
швѣцъ – cosător⁸, cizmar (335^r; **Ber.** –);
- (18) **штѣнба** – casă unde să tipărescu cărțile (334^v).

Trebuie remarcată echivalarea din **Ber.** prin românescul *ciobotar* (**чоботаръ**), fapt care probează circulația acestui termen românesc în ruteană. În exemplul (18) este preferată o definiție, deși cuvântul *tiparniță* circula în epocă; acesta este atestat în anul 1680, în titlul *Psaltirii de-nțăles* a lui Dosoftei: „cu poslușaniia smerenii noastre Dosoftei mitropolitul Sucevei în tiparnița s[fi]nței mitropolii” (**DLR**, s.v.). Definiția nu urmează modelul din sursă (**Ber.** 307), unde **штѣнба** are doi echivalenți: derivatul **печатница** și împrumutul **дрѣкарна** (< germ. *Druckerei*).

2.3. Reflectarea percepției științifice și a mentalului cultural-religios

Cuvintele care desemnează realități culturale (în general mitice sau religioase, dat fiind specificul lexiconului) sau din domeniul științelor⁹ beneficiază aproape întotdeauna de o definiție descriptivă, la care se adaugă de multe ori și o informație cu caracter enciclopedic. În principiu, tratamentul lor lexicografic urmează modelul din **Ber.**

În cazul denumirilor de științe, definiția descriptivă predomină (19), excepțiile fiind rare (20), însă și acestea urmînd în principiu sursa:

- (19) **геωγράφία** – scriptura pămîntului
γεωμετρία – măsura pămîntului (52^r)
γραμματική – învățătură a scrie și a grăi bine. **Первое зченіе ѿ се мнъ свободныи хсѣдожествѣ:**
 învățătură înțtiiu den ceale șapte meșterșuguri slobode alese (52^v)
риторика – grăitor frumos (235^v);
- (20) **φιλοσοφία** – înțelepție (300^v).

Diferențele față de **Ber.** în exemplele de mai sus constau doar în abrevierea definiției în cazul ultimelor două exemple. În cazul lui **риторика**, **Ber.** (449) specifică și faptul că aceasta este a treia artă dintre cele liberale. Cuvîntul-titlu **φιλοσοφία** are trei echivalenți în **Ber.** (469): **мѣдрость** ‘înțelepciune’, **любленіе мѣдрости** și **любомѣдріе** ‘dragoste de înțelepciune’. Definițiile lexicografice pentru denumirile de științe prin informațiile generale ce țin de istoria culturii occidentale reprezintă o caracteristică obișnuită a dicționarelor epocii, acest tip de definiție fiind similar celui din dicționarele enciclopedice actuale.

Alteori, informațiile pe care le conțin definițiile reflectă mediul cultural-științific general (21–23) sau mentalitatea specifică mediului cultural-religios în care este compilat lexiconul (24–25).

- (21) **μάγνητς** – iaste o piatră de să chiamă așa, care trage hierul de departe cătră sine (146^r);
 (22) **ὠκεάνς** – marea carea încunșgiură toată lumea (325^r);

⁸Probabil că după „cosător” a fost omisă continuarea „de cizme”.

⁹Numite de **Aixela** (1996, p. 58) „culture-specific items”.

- (23) ΔΙΦΦΟΝΓΨ – îndoit¹⁰; doao slove împreunate de ceale glăsuitoare de să tocmeșc o slovă cum ar fi ю, оу (64^v).

Definiția termenului ΜΑΓΝΗΤΨ reflectă o realitate a epocii, magnetul fiind cel de origine naturală (i.e. magnetit), motiv pentru care este considerat „o piatră”, informație tradusă integral din *Ber.* (432). Intrarea *ωκεάνης*, care nu apare în *Ber.*, este echivalată printr-o definiție cu sensul ‘ocean planetar’, care nu este tratat separat în *DLR*. Termenul ΔΙΦΦΟΝΓΨ este definit în *Ber.* (393) astfel: „care are două vocale; două vocale scrise împreună alcătuiesc o singură scriere: та, оу, ѝ и проч”¹¹. În *ms. 3473*, definiția lexicografică începe cu echivalentul „îndoit”¹², după care urmează traducerea definiției din *Ber.*, în care se observă o confuzie între conceptele ‘sunet’ și ‘slovă, caracter grafic’. Lexiconul românesc preia confuzia din definiție, însă omite dintre exemple slova ѝ. Probabil că aceasta nu a fost percepută ca digraf (ѝ < о + у), la fel ca celelalte. Lipsa ei poate fi pusă și pe seama unei erori de copist.

Mentalul cultural-religios al epocii este vizibil în definițiile intrărilor ce desemnează realități din domeniul religios sau mitic. În anumite cazuri, *ms. 3473* încetează să mai fie o traducere, iar informațiile noi față de sursă pot fi considerate reflectări ale unei mentalități specifice mediului în care a fost tradus și copiat textul. Cele câteva exemple discutate mai jos arată ponderea concepțiilor precreștine în epocă, dar și a percepției lor în mediul creștin (ortodox):

- (24) στιχῶνα – începătura fiecui; pământul, apă, văzduhul și căldura; den ceaste patru iaste zidit omul, și de-ar lipsi vrana dintr-aceasta, ar peri toată lumea (267^r);
 (25) βῆτομίλι – eriticie, cumu-s papistașii și armeanii (16^r).

Prin simplul fapt că nu este nuanțată în nici un fel, definiția pentru στιχῶνα reflectă coabitarea ideilor precreștine cu cele creștine.

Definiția lexicografică pentru „bogomili” (25) preia judecata din *Ber.* (364), ἑρεμίци „eretici”, fără a oferi informații în acest sens; adaugă însă două exemple ilustrative („cumu-s papistașii și armeanii”), un adaos care reflectă o atitudine non-ecumenică destul de intensă în epocă. Atitudinea față de catolicism („papistași”) este cunoscută, iar cea față de armeni (creștinați în secolul al IV-lea) și, implicit față de grupul bisericii ortodoxe răsăritene (necalcedoniene), vizează o altă dogmă, monofizismul.

2.4. Semantica unor termeni românești

Preferința pentru anumiți termeni în cazul unor echivalări este un indiciu al circulației în limbă a termenilor respectivi, dar și a termenilor concurenți din seria lor onomasiologică. Echivalarea prin „înțelepție” a lui φιλοσοφία (20) nu pare să ofere, la prima vedere, informații interesante. Raportat însă la definiția din sursă și la faptul că termenul *mîndrie* apare cu același sens (‘înțelepciune’) în aceeași perioadă (vezi *Biblia de la 1688*), echivalarea din lexiconul românesc capătă o altă valoare. În *Ber.* (469) prima dintre cele trei echivalări (мъдростъ, люблѣніе мъдрости, любовмъдрїе) este chiar termenul *mîndrie* ‘înțelepciune’, împrumutat cu același sens în româna veche; celelalte două sînt sintagme care conțin acest termen. Pentru redactorul manuscrisului era simplu și, poate, tentant, să îl echivaleze prin „mîndrie”. Preferința pentru *înțelepție* arată limita istorică a circulației termenului *mîndrie* cu sensul ‘înțelepciune’ în româna vorbită și faptul că uzul lui cu acest sens în scrierile bisericești din epocă reprezintă o tradiție (vezi și *DLR*, s.v. *mîndrie*). De altfel, *înțelepție* mai este utilizat într-o definiție (26) în care *Ber.* îl are pe мъдростъ:

- (26) Φιλοσόφъ – iubitor la înțelepție (300^v).

Se poate considera așadar că mijlocul secolului al XVII-lea reprezintă cel mai probabil momentul în care cuvîntul *mîndru* trece de la sensul ‘înțelept’ la sensul ‘mîndru, orgolios’. În aceeași manieră merită discutată și definiția:

¹⁰Cuvînt care are ar trebui să fie introdus cu acest sens în *DLR*.

¹¹Cf. *Mard.* 81: „îndoit; doao slove împreunate, cumu e: та, ю, оу, ѝ и проч”.

¹²Care nu apare ca sens al lui *diffong* în *DLR*.

(27) сѡластѣикъ – dascăl, filosof (269^v),

care reflectă persistența raportului de sinonimie între termenii *dascăl* și *filosof* în epocă, deși termenul *filozof* este atestat deja cu sensul actual (reflectat în definiția „persoană care are o concepție filosofică proprie”) în secolul al XVII-lea, la Varlaam și la Dosoftei (DLR, s.v.). Echivalarea din ms. 3473 devine un argument pentru statutul de cultism al termenului *filosof* la Varlaam și Dosoftei și pentru faptul că acesta a continuat să aibă sensul de ‘dascăl, gramatic’ în limba vorbită a secolului al XVII-lea.

Un alt exemplu privește semantica cuvântului *prost*, rămas în epocă la stadiul de ‘simplu, needucat’:

(28) вѣрварь – prost, neînvățat (38^v),
поселанин – om prost, mojić, mocan (195^r).

Alăturarea lui *prost* cu *neînvățat* din prima definiție și cu *mojić* și *mocan* din definiția a doua (28) sînt autentice, deoarece nu traduc definițiile pentru termenii вѣрварь (вѣцѣй, грѣбѣй, неѣкъ „obișnuit, grosolan, ignorant” Ber. 372) și поселанин (вѣснакъ „sătean”¹³ Ber. 169). Prima atestare pentru *prost* ‘lipsit de inteligență’ din DLR (sensul IV) este din *Letopisețul* lui Neculce (1955 [1732–1744], 140): „Petriceicovodă era bun și slab, prost”. Însă o lectură mai atentă a *Letopisețului* arată că sensul cuvântului *prost* era ‘simplu, needucat’: „Dar și aprodzii atunce nu era din oameni proști, cum sînt acum, ce era tot ficiori de boieri” (p. 108), „ce nu numai a oameni proști, ci și a oameni de frunte” (p. 151), „Costantin Cantemir cliuceriul, fiind om bătrîn, ca de șaptezăci de ani, și om prost, mai de gios, că nice carte nu știè” (p. 168), „Acest domnu Cantemir-vodă au fost de oameni proști de la ținutul Fălciului” (p. 172), „Acestu Dosofteiu mitropolit nu era om prostu de felul lui. Și era neam de mazil; prè învățat, multe limbi știè: elinește, lătinește, slovenește și altă adîncă carte și-nvățatură” (p. 176), „Și umbla pre gios, fără alaiu, ca un om prost” (p. 277) *et passim*.

2.5. Confuzii

În unele cazuri definiția poate fi inexactă sau pot apărea confuzii. Aceste cazuri sînt foarte rare. Ilustrăm aceste situații prin două exemple, o definiție care nu corespunde cuvîntului-titlu din Ber. (29) și soluția din ms. 3473, și, al doilea exemplu, o confuzie în lexiconul slavo-român (31).

Definiția pentru шѣпокъ „măceș” (cf. scr. шунак) din Ber. (307) este „un fruct, măr de granat, plin de semințe, aromat și bun la gust”, ceea ce nu exprimă în mod corespunzător realitatea desemnată prin cuvîntul-titlu. În schimb, în definiția din ms. 3473 traducătorul încearcă să rămîină aproape de sursă, dar și să ofere o informație mai adecvată:

(29) шѣпокъ – iaste un feliu de meare pline de sîmburi, zic unii trandafir (334^r).

Prima parte a definiției reprezintă prelucrarea celei din Ber. (307), în care se înlocuiește specificarea „măr de granat” prin generalizarea „iaste un feliu de meare” și se elimină calitatea sîmburilor acestui fruct, „aromate și bune la gust”, caracteristică specifică rodiei, adică „mărul de granat”. În acest fel, completarea (impersonală) „zic unii trandafir” – indiciul clar pentru noțiunea de ‘măceș’ – nu intră în contradicție cu definiția. Putem presupune că autorul acestor modificări nu a dorit să se îndepărteze prea mult de sursă dînd echivalentul prin *măceș*, termen care apare în definiția altor două cuvinte titlu:

(30) БОДѢНЕЦЬ – măceșul, zic unii că din cesta făcură ovrei[i] și cununa lui H[ri]s[tos] (16^v),
дрѣчіе – măcieșul sau dracilă (60^v).

În mod cu totul excepțional apar și confuzii în interpretarea textului original, așa cum este cazul în definiția pentru врьшбѣ, în care cei doi termeni nu echivalează cuvîntul-titlu și au semnificații diferite:

¹³Cf. DSF, s.v. вѣсь¹.

(31) **врѣшбá** – obîrșirea sau nuiale (21^r).

Termenul este definit în **Ber.** (21) prin **врѣшѣва, молѣтва** „treieris, treierat” (cf. rus. *молотѣба*). Cel mai probabil, cuvîntul-titlu nu a fost identificat (corect), iar soluția este nesigură tocmai prin indicarea celor două variante: „obîrșirea”, care poate fi pus în legătură cu slv. **врѣхъ** ‘obîrșie, izvor’ („vîrful” unui pîriu) sau cu slv. **врѣша**, cu corespondentul românesc *vîrșă* „coș de nuiele folosit ca unealtă de pescuit” (cf. **DLR**, s.v. *vîrșă*¹).

3. Concluzii

Exemplele analizate confirmă faptul că definițiile din lexiconul slavo-român păstrat în **ms. 3473** sînt traduceri sau prelucrări ale materialului din *Lexiconul slavo-rutean* al lui Pamvo Berînda (1627), sursa lexicoanelor slavo-române din secolul al XVII-lea. Prelucrarea presupune de regulă reducerea definițiilor sau, mai rar, amplificarea lor de către traducătorul/ copistul român. Predomină definițiile tipice unui lexicon bilingv, însă pentru termenii dificil de echivalat, cu specific cultural sau neologici, este adoptată defnirea printr-o perifrază explicativă, eventual cu exemple, tipică dicționarelor monolingve, tehnică influențată și de tipicul sursei. Perifrazele explicative traduse din sursă sau adăugate de traducătorul/ copistul român scot în evidență detalii privind mentalul cultural-religios al epocii și al mediului traducerii/ copierii lexiconului, precum și percepția științifică a unor realități în epocă. Motivația și tratamentul echivalărilor prin mai multe sinonime, precum și raportul lor cu sursa slavonă scot în evidență stadiul evoluției semantice a unor cuvinte.

Bibliografie

- Aixela, J.F. (1996). *Culture-specific items in translation*, în Alvarez, R. & Carmen-África Vidal, M. (eds), *Translation, power, subversion*, Multilingual Matters, Clevedon / Philadelphia / Adelaide, p. 52–78.
- Bailly = Bailly, A. (1950). *Dictionnaire grec-français*, Hachette, Paris.
- Ber. = Pamvo Berynda, **Лѣѣиконъ славенорѣвскій ѣмѣнѣ толѣкованіѣ** [...], Kiev, 1627 (Kutein, ²1653).
- Bidu-Vrânceanu, A. (1986). *Probleme ale definirii cuvintelor din perspectiva relației dintre lexicografie și semantică*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 37 (2), p. 113–121.
- Bogdan, I. (1891). *Un lexicon slavo-român din secolul XVII*, în „Convorbiri literare”, 25, p. 193–204.
- Chivu, Gh. (2021). *Dictionarium Valachico-Latinum, primul lexicon bilingv original din scrisul românesc*, în „Diacronia”, 14, art. A188, p. 1–5, **Crossref**.
- Ciobanu, Șt. (1914). *Славяно-румынскій словарь библиотеки Московскаго Общества Исторіи и Древностей No 240*, în „Русскій филологическій вестникъ”, 71 (1), p. 75–88.
- Crețu, G. (1900). *Mardarie Cozianul. Lexicon slavo-românesc și tâlcuirea numelor din 1649*, Edițiunea Academiei Române, Institutul de Arte Grafice „Carol Göbl”, București.
- DLR = *Dicționarul limbii române* (ediție anastatică), 19 vol., Editura Academiei Române, București, 2010.
- DSF = Deschler, J.-P. (2003). *Manuel du slavon liturgique. II. Dictionnaire slavon-français*, en collaboration avec Anastasia Weulersse, Institut d'études slaves, Paris.
- Flea, I.-M. (2021). *Lexiconul Staicu în raport cu cele din familia Berînda: ortografie și alcătuire*, în „Diacronia”, 13, art. A181, p. 1–12, **Crossref**.
- Forăscu, N. (1986). *Sinonimia ca modalitate de definire în dicționare*, în „Studii și cercetări lingvistice”, 37 (2), p. 122–128.
- Gînsac, A.-M. & Ungureanu, M. (2018). *La lexicographie slavonne-roumaine au XVIIe siècle*, în „Zeitschrift für romanische Philologie”, 134 (3), p. 845–876.
- Gînsac, A.-M., Moruz, M.-A. & Ungureanu, M. (2021). *Editarea comparativă a lexicoanelor slavo-române din secolul al XVII-lea: proiectul eRomLex*, în „Diacronia”, 14, art. A192, p. 1–11, **Crossref**.
- Leeming, M. (1973). *Greek and Latin Elements in Pamvo Berynda's Lexicon of 1627*, în „The Slavonic and East European Review”, 51 (123), p. 182–213.
- Mard. = **Лѣѣиконъ славенорѣвскій и имѣ толѣкованіѣ**, în ms. 450 de la Biblioteca Academiei Române [**online**].
- Mihăilă, G. (1972). *Contribuții la studiul lexicografiei slavo-române din secolul al XVII-lea*, în *Contribuții la istoria culturii și literaturii române vechi*, Editura Minerva, București, p. 307–324.
- Mikl. = *Lexicon Paleoslovenico-Greco-Latinum*, emendatum auctum edidit Fr. Miklosich, Guilelmus Braumueller, Vindobonæ, 1862–1865.
- Mosc. = <*Lexicon slavo-român*>, Arhiva Rusă de Stat a Documentelor Vechi, Moscova, ф. 188, оп. 1, ч. 2, 491 p.

- ms. 3473 = <*Lexicon slavo-român*>, în ms. rom. 3473, Biblioteca Academiei Române, București, f. 1–369^v.
- Neculce, I. (1955 [1732–1744]). *Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție îngrijită, cu glosar, indice și o introducere de Iorgu Iordan, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București.
- Negrescu, I. (1961). *Limba slavă veche. Perioada slavonă la români. Texte paleoslave și româno-slave. Glosar slavo-român*, Editura Institutul Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București.
- Pet. = *Lexicon ce să zice cuvinte pe scurt alese din limba slovenească pre limba rumînească diialectică tilcuite*, Biblioteca Națională a Rusiei, Sankt Petersburg, cota Q.XVI.5 – Славяно-молдавский словарь, 100 листов, составлен в 1695 году.
- PO = Pamfil, V. (ed.) (1968). *Palia de la Orăștie, 1581–1582. Text, facsimile, indice*, Editura Academiei Române, București.
- Rozumnyj, J. (1968). *Proper names in Pamvo Berynda's „Leksikon slavenorosskij i imen tlkovanie” of 1627*, teză de doctorat, University of Ottawa, Ottawa.
- Seche, M. (1966). *Schiță de istorie a lexicografiei române*, vol. I: *De la origini pînă la 1880*, Editura Științifică, București.
- Staicu = ЛЕГНИКОН СЛОВЕНСКОЙ, în ms. rom. 312 de la Biblioteca Academiei Române, București, f. 41^r–216^v.
- Strungaru, D. (1966). *Începuturile lexicografiei române*, în „Romanoslavica”, **13**, p. 141–158.
- Ștrempel, G. (1987). *Catalogul manuscriselor românești. B.A.R. 3101–4413*, vol. III, Editura Științifică și Enciclopedică, București.
- Ungureanu, M. & Gînsac, A.-M. (2019). *Lexiconul de la Moscova în raport cu celelalte lexicoanele slavo-române din secolul al XVII-lea*, în „Philologica Jassyensia”, **15** (2), p. 245–258.